

Významové souvislosti univerbizátů a s nimi stejně znějících výrazů v textech současné češtiny

IVANA KOLÁŘOVÁ

(Brno)

1. V současné češtině roste užívání univerbizovaných výrazů konkurujících původním souslovím nebo ustáleným víceslovným výrazům (Sochová 1966: 82-83; Karlík... 1996: 71, 134; Karlík..., 2002: 505-506; Klímová..., 2006: 130). Většina univerbizátů je tvořena sufixací a odpovídá sousloví o struktuře **adjektivní přívlastek + substantivum** (*světový rekord – svět'ák*), méně časté jsou univerbizáty konkurující sousloví **substantivum + neshodný substantivní přívlastek** (*řidič autobusu – autobusák*), popř. univerbizáty vzniklé elipsou jednoho výrazu v sousloví (*vysoká škola – vysoká*).

V současné době máme k dispozici více než 600 univerbizátů nalezených především v korpusu SYN2000, popř. v korpusech SYN2005 a SYN2006pub¹. Mezi nimi se objevují univerbizáty stejně znějící, zpravidla tvořené týmž sufixem od stejného slovtvorného základu nebo slovtvorných základů slov příbuzných, srov. např. *dvouletka*: a) *dvouletý plán, dvouleté období*, b) *dvouletá rostlina*. V obou významech je *dvouletka* výrazem spisovným – termínem botanickým,

1 Korpus SYN2000 tvoří 100 milionů textových slov, najdeme v něm převážně texty, které vznikly v letech 1990 až 1999, popř. významná díla české literatury vzniklá před r. 1989 (například *Krakatit* Karla Čapka, nebo *Zbabělci* Josefa Škvoreckého). Korpus SYN2005 je synchronní reprezentativní korpus současné psané češtiny, obsahující 100 milionů textových slov. Korpus SYN2006PUB je synchronní korpus psané publicistiky o rozsahu 300 milionů textových slov, zahrnuje publicistické texty po r. 1989 do r. 2000.

Blíže o těchto korpusech srov. <http://ucnk.ff.cuni.cz/>.

resp. termínem z věd ekonomických nebo společenských. Univerbizát může mít také stejnou jazykovou podobu jako výraz neuniverbizovaný, např. *dopravák* označuje dvě odlišné profese, které spojuje souvislost s „dopravou“: a) dopravní policista, b) pracovník v oblasti dopravy. Ve významu a) jde o univerbizát, jehož základovým slovem je adjektivum *dopravní* ze sousloví *dopravní policista*, ve významu b) výraz *dopravák* za univerbizát nepovažujeme, neboť mu neodpovídá sousloví nebo ustálené spojení slov a základovým slovem pro ně je substantivum *doprava*. V obou významech považujeme slovo *dopravák* za výraz nespisovný slangový (srov. Hubáček 2003: 43). Filipec a Čermák doporučují v těchto případech považovat stejně znějící výrazy za slova polysémní/mnohoznačná právě z toho důvodu, že jejich významy souvisejí (1985: 141-142; za polysémní považují např. slovo *svářečka* označující osobu nebo přístroj). Ovšem Karlík, Nekula, Rusínová a kol. poukazují na skutečnost, že v takových případech spolu stejně znějící slova sice skutečně významově souvisejí, ale význam jednoho nelze odvodit od významu druhého (srov. Karlík, Nekula, Rusínová a kol. 1996: 92; Karlík, Nekula, Pleskalová a kol. 2002: 170), je tedy sporné, zda je považovat za polysémní, nebo již homonymní. Konkrétní doklady univerbizátů stejně znějících s jinými univerbizáty nebo se slovy jinými ukazují, že v některých případech je významová souvislost oslabena, a to zejména tehdy, označují-li odlišné skutečnosti (např. osobu a místo, osobu a předmět...). Vzhledem k těmto problémům nebudeme u stejně znějících univerbizátů odvozených od derivačních základů týchž slov nebo slov příbuzných hovořit jednoznačně o homonymii nebo o polysémii). Pokusíme se u nich a u univerbizátů stejně znějících s výrazy, které univerbizáty nejsou, vysvětlit slootovorný postup a slootovorné prostředky, významové souvislosti a rozdíly, srovnávat budeme též jejich frekvenci a výskyt v textech různých stylových oblastí.

2.1. Výskyt a významové souvislosti univerbizátů stejně znějících s jinými univerbizáty

2.1.1. Univerbizované názvy osob mohou mít stejnou jazykovou podobu:

- a) s jinými názvy osob
- b) s názvy míst, areálů, budov...
- c) s názvy institucí
- d) s názvy dopravních prostředků a předmětů

ad a)

dálkař 123 (skokan do dálky – 5)² – *dálkař* 5 (dálkový řidič – 3, řidič dálkových vozidel/dálkového autobusu/dálkového spoje/dálkového kamionu – 7, řidič dálkové přepravy – 3) – *dálkař* 3 (student dálkového studia – 1, posluchač dálkového studia – 1)³

bezpečák 10 (bezpečnostní technik – 19, bezpečnostní referent – 10) – *bezpečák* 9 (příslušník Veřejné bezpečnosti – 23, funkcionář Veřejné bezpečnosti – 1, důstojník Veřejné bezpečnosti – 1, vyšetřovatel Veřejné bezpečnosti – 3)

Univerbizát *dálkař* s významy „řidič dálkových vozidel/dálkové přepravy” „student/posluchač dálkového studia” je odvozen sufixem *-ař* od derivačního základu adjektiva *dálkový*, které má v sousloví *dálková přeprava* spíše význam základní, v sousloví *dálkové studium* je pojmenováním přeneseným – metaforickým. Slovo *dálkař* s významem „skokan do dálky” je odvozeno od derivačního základu substantiva *dálka*, charakterizující specializaci sportovce. Tři odlišné významy tohoto univerbizátu tedy souvisejí s odlišným významem slov v uvedených souslovích, od nichž je slovo *dálkař* tvořeno. Slovo *bezpečák* s významem „bezpečnostní technik” je odvozeno od derivačního základu vztahového adjektiva *bezpečnostní*, ve významu „příslušník Veřejné bezpečnosti”⁴ od derivačního základu substantiva *bezpečnost*, tj. od derivačních základů slov příbuzných, jejichž významy jsou však v příslušných souslovích již značně vzdálené.

Doklady, v nichž se vyskytuje univerbizát *dálkař* s významem „student/posluchač dálkového studia“ a „skokan do dálky”, svědčí o tom, že je již užíván jako standardní spisovný výraz stylově neutrální a objevuje se v textech spisovných (srov. doklady 1, 2). Počty dokladů ukazují, že v textech se sportovní tematikou již slovo *dálkař* odsouvá z užívání sousloví *skokan do dálky*, stejně tak je přes omezenou frekvenci (3 doklady) o něco vyšší výskyt univerbizátu *dálkař* než součet výskytů spojení slov *posluchač dálkového studia* a *student dálkového*

2 Je-li u daného slova nebo sousloví uveden pouze jeden počet dokladů, pochází z korpusu SYN2000.

3 Vedle sebe v jednom odstavci stojí vždy stejně znějící univerbizáty a u každého z nich jsou uvedena jemu konkurující sousloví nebo víceslovná pojmenování včetně jejich frekvence, aby byly patrné souvislosti i rozdíly mezi různými významy stejně znějících univerbizátů a odlišná četnost výskytu.

4 V tomto významu se univerbizát *bezpečák* samozřejmě objevuje pouze v textech uměleckých, jejichž děj se odehrává před rokem 1989, popř. v publicistických textech pojednávajících o dění před rokem 1989.

*studia*⁵. Pouze univerbizát *dálkař* označující „řidiče dálkové přepravy/dálkových vozidel...” má nižší výskyt než součet výskytů odpovídajících sousloví a vyskytuje se v textech se slovy výrazně expresivními (srov. doklad 3).

(1) Kromě většiny předních českých atletů by se na Strahově měla představit i další známá atletická jména ze zahraničí. Mezi ně patří především kubánský *dálkař* Ivan Pedroso nebo někdejší přední světový výškař Patrick Sjöberg ze Švédska (publicistický text).

(2) Knihovnictví pro *dálkaře* BRNO – Pětileté magisterské dálkové studium knihovnictví a vědeckých informací bude zařazeno dodatečně jako další studijní obor na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v příštím školním roce (publicistický text).

(3) Dvě tři stanice, jak si Josef pamatoval, Jarov, konečná a volná silnice směrem na Kolín, výpadovka z Prahy až kamsi do hajzlu. Pak stačí mávat do světél *dálkařů*, jako noční můra zajatá v krytu žárovky. Přešlapovat na místě, klepat se zimou, nadávat, smát se a zase nadávat (umělecký text).

Slovo *bezpečák* tvořené sufixem *-ák* má výskyt cca 3x nižší než odpovídající sousloví. V obou významech bylo nalezeno v textech publicistických a uměleckých v kontextu výrazů spisovných a spíše stylově neutrálních (srov. doklady 4 a 5), v kontextu výrazů nespisovných a expresivních spíše zřídka. V souladu např. s názorem Hubáčka (2003: 37) považujeme tento univerbizát za slangový s vyšším stupněm expresivity:

(4) Vesměs jsem si neměl s nikým co říci, byl jsem spíše uzavřený do sebe, soustředil se na to, abych přežil. Patřil jsem totiž do skupiny vězňů s kontrolovaným pohybem, takže *bezpečák* vždy ihned věděl, kdy, s kým a o čem jsem se bavil (publicistický text).

(5) Řidič dodávky se natáhl dozadu a vyndal dvakrát tučet, tedy dohromady čtyřiadvacet ušlechtilých rudých růží na dlouhém stonku, lehce obalených hedvábným papírem. „Co to je?“ zeptal se letištní *bezpečák* (umělecký text).

ad b)

autobusák 11 (řidič autobusu – 260, šofér autobusu – 7) – *autobusák* 1 (autobusové nádraží – 343)

letňák 3 (letní host – 25) – *letňák* 1 (letní kino – 615)

Odlíšnost obou významů univerbizátů *autobusák* a *letňák* je výraznější než v případě univerbizátů *dálkař* a *bezpečák*, neboť označují odlišné skutečnosti (osobu a místo). Slovo *autobusák* s významem „řidič/šofér autobusu” je odvozeno od deri-

5 Omezený až ojedinělý výskyt těchto výrazů může souviset i s tím, že v současné době se upouští od označení *dálkové studium* a přechází se k názvu *kombinované studium*.

vačního základu substantivního, *autobusák* s významem „autobusové nádraží“ a *letňák* v obou významech jsou odvozeny od derivačního základu adjektivního. Tyto univerbizáty považujeme ve všech významech za nespisovné (obecněčeské), jejich výskyt v konkrétních textech svědčí o expresivním zabarvení, srov. zejména text (7) se slovem *letňák* (letní host) a text (6) se slovem *autobusák* (řidič/šofér autobusu), ovšem jediný doklad slova *autobusák* ve významu „autobusové nádraží“ byl nalezen v textu literatury faktu (srov. doklad 8) a *letňák* (letní kino) v publicistickém textu spisovném (srov. doklad 9). V obou významech mají univerbizáty *letňák* a *autobusák* několikanásobně nižší výskyt než odpovídající sousloví.

(6) Při mé první velké cestě mě vzala radostná závrať, když mě dobrácký londýnský *autobusák* po ránu pozdravil: “Hello, Miss, tak zase do rachoty?” (publicistický text).

(7) Balada o řezníku Pátkovi Ivo Jahelka Žil jeden vedoucí hospody, ten prováděl černý vobchody, jistě řezník Pátek dodával mu z jatek maso dle dohody. Pro štamgasty krkovičku, pro *letňáky* játra, koninu a metrák bůčku, kejta bude zejtra (text písně).

(8) Nejdřív jsme chtěli spálit ten seník, ale pak jsme rozdělali oheň vedle, usušili alespoň to, v čem jsme chtěli jít a zbytek zabalili. Ve Stropnici na *autobusáku* jsme se trochu najedli (konečně) a pak jsme hráli čáru – byly to hrábě, které se neopakují (literatura faktu).

(9) „...Věřím, že to bude lepší. Většina lidí, co sem na *letňák* chodí, by se například nikdy nedotkla tvrdých, nebo chemických drog”, tvrdí (publicistický text).

ad c)

finančák 1/3/8⁶ (finanční poradce – 83/310/510, finanční úředník – 33/16/254, finanční specialista – 7/4/11) – *finančák* 0/1/7 (finanční úřad – 1317/691/5744, finanční správa – 34/21/97)

prvák 13 (žák první třídy – 17, žák prvního ročníku – 10, student prvního ročníku – 54, posluchač prvního ročníku – 3) – *prvák* 6 (první třída – 392, první ročník – 422)⁷

druhák 23 (žák druhé třídy – 4, žák druhého ročníku – 1, student druhého ročníku – 22, posluchač druhého ročníku – 5) – *druhák* 3 (druhý ročník – 140, druhá třída – 94)

6 V této podobě bývají uvedeny doklady ze všech tří zmiňovaných korpusů –

SYN2000/SYN2005/SYN2006pub; zápis *finančák* 1/3/8 tedy znamená, že tento univerbizát má 1 doklad v SYN2000, 3 doklady v SYN2005 a 8 dokladů v SYN2006pub.

7 O výrazech označujících současně ročník a žáka tohoto ročníku srov. též Klímová, Štícha 2006: 129.

třetíák 20 (žák třetí třídy – 19, žák třetího ročníku – 1, student třetího ročníku – 21, posluchač třetího ročníku – 2) – *třetíák* 3 (třetí ročník – 119, třetí třída – 111)
čtvrtáček 22 (žák čtvrté třídy – 4, žák čtvrtého ročníku – 1, student čtvrtého ročníku – 4, posluchač čtvrtého ročníku – 1) – *čtvrtáček* 4 (čtvrtý ročník – 100, čtvrtá třída – 88)
pátáček 18 (žák páté třídy – 11, žák pátého ročníku – 1, student pátého ročníku – 6, posluchač pátého ročníku – 1) – *pátáček* 1 (pátá třída – 48, pátý ročník – 135)

Významová souvislost těchto univerbizátů je dána tím, že označují instituce nebo jejich části (třídu/ročník ve škole) a jejich zaměstnance nebo příslušníky (žáky/studenty těchto tříd). Jsou tvořeny sufixem *-ák* od derivačních základů týchž slov – adjektiva nebo řadové číslovky. Zejména názvy ročníků mají frekvenci omezenou a konkurují souslovím s frekvencí zpravidla více než 100x vyšší. Ještě výraznější je rozdíl ve výskytu univerbizátu *finančák* s významem „finanční úřad“. Názvy žáků odvozené od řadových číslovek označujících příslušný ročník mají výskyt zpravidla také nižší než názvy víceslovné (*žák/student/posluchač první třídy...*), ovšem rozdíl je méně výrazný než u univerbizátů *finančák* a označení samotných ročníků slovy *prvák*, *druhák* apod.: frekvence slova *čtvrtáček* (*žák/student/posluchač čtvrtého ročníku*) je dokonce vyšší než součet frekvencí odpovídajících sousloví. Ve všech případech jde o výrazy slangové se značným stupněm expresivity (srov. *finančák*). K dispozici máme jak texty s výrazy stylově neutrálními (srov. texty 10, 11, 12), tak s výrazy expresivními (srov. výrazy *kinklá*, *gympl* v textu 13).

(10) Dnešní šestiprocentní úrok mu zajistí asi šedesát tisíc marek ročně. To potěší „*finančáky*“, kteří tuto sumu ihned zatíží daní z příjmu, církevní daní a solidárním příspěvkem na obnovu východního Německa. (publicistický text)

(11) Přeneseně řečeno, dělá NKÚ stejnou práci jako finanční úřady. Nemá však spadeno na nepoctivé podnikatele, ale na ministry a jejich úředníky. Jenomže zatímco podnikatelé se před příchodem kontroly „*finančáku*“ doslova třesou strachy, ministerští úředníci mohou být v klidu. (publicistický text)

(12) Někteří učitelé si stěžují, že si před několika lety zvykli na určitou učebnici, která ale není k dostání v celé řadě. Učili z ní například *pátáčky* a *šestáčky*, ale pro sedmáky ji příslušné nakladatelství nestačilo včas vydat, takže děti si musely zvykat na jiný přístup učebnice z jiné řady. (publicistický text)

(13) „Chodím teď zrovna do tanečních, což je asi ve *druháku* skoro povinný. Podpatky mi ale dělají problémy, pořád se to *kinklá*“, smála se Martina, kterou nakonec nezklamaly ani vysoké boty (publicistický text). – Teprve ve *třetíáku* na gymplu jsem se rozhodoval, jestli mám jít dělat matematiku nebo film (publicistický text).

ad d)

sporťák 4 (sportovní referent – 5, sportovní komentátor – 45, sportovní redaktor – 39, sportovní novinář – 79) – *sporťák* 44 (sportovní vůz – 214, sportovní automobil – 4, sportovní auto – 22) – *sporťák* 5 (sportovní kočárek – 6, sportovní skládaný kočárek – 1)

Univerbizát *sporťák* je ve všech významech odvozen od derivačního základu adjektiva *sportovní*, které v sousloví *sportovní novinář/redaktor/referent/komentátor* charakterizuje profesní oblast, popř. oblast zájmu označované osoby a v sousloví *sportovní vůz/automobil* a *sportovní kočárek* vlastnost charakterizující činnost, k níž může být daný prostředek využit. Značný je rozdíl mezi výskytem slova *sporťák* ve významu „sportovní redaktor/komentátor/novinář“ (srov. text 14) a součtem výskytů odpovídajících sousloví, ve významu „sportovní vůz/automobil/auto“ má *sporťák* cca 5x nižší výskyt než jemu odpovídající sousloví celkem (srov. text 15), frekvence slova *sporťák* a sousloví *sportovní kočárek* je vyrovnaná. Ve významu „sportovní novinář/redaktor/komentátor/referent“ a ve významu „sportovní vůz/automobil“ považujeme *sporťák* za výraz slangový (srov. Hubáček 2003; Slovník spisovného jazyka českého V 1989: 488), zatímco ve významu „sportovní kočárek“ je charakterizován jako hovorový (Slovník spisovného jazyka českého V 1989: 488).

(14) Mr. Beana hledal štáb americké televizní stanice MBC dlouho. Byli to *sporťáci*, filmového redaktora v Londýně MBC nemá. Britský film je dávno mrtvý, ale fotbal stále žije (publicistický text).

(15) Chvillemi mne napadaly také myšlenky, že autoři dělali druhý díl hlavně proto, aby mohli tyhle *sporťáky* při jeho přípravě sami řídit. Ale to jsou jen mé názory, ostatní si musíte rozhodnout vy. Herní konzole jsou stále oblíbenější Karel Taschner Sony PlayStation, Nintendo (publicistický text).

2.1.2. Univerbizované názvy institucí a společenství mohou mít stejnou jazykovou podobu:

- a) s názvy akcí
- b) s názvy uměleckých děl
- c) s názvy živočichů

ad a)

pátračka 3 (pátrací tým – 18, pátrací služba – 10, pátrací skupina – 11, pátrací oddíl – 4, pátrací stanice – 4, pátrací četa – 3, pátrací oddíl – 1, pátrací stáb – 1) –

pátračka 7 (pátrací akce – 118, pátrací činnost – 5, pátrací relace – 5, pátrací operace – 4, pátrací causa – 1)

sledovačka 14 (sledovací služba – 4, sledovací útvar – 3, sledovací odbor – 1, sledovací agentura – 1, sledovací odbor – 1, sledovací oddělení – 1, sledovací středisko – 1, sledovací základna – 1) – *sledovačka* 6 (sledovací fraška – 1)

ad b)

kriminálka 306 (kriminální policie – 485, kriminální služba – 99, kriminální oddělení – 15, kriminální oddíl – 3, kriminální tým – 2) – *kriminálka* 19 (kriminální film – 266, kriminální příběh – 41, kriminální román – 19)

ad c)

vysoká 28 (vysoká škola – 4557) – *vysoká* 7 (vysoká zvěř – 61)

Názvy *pátračka*, *sledovačka* označují buď příslušné akce (srov. texty 17, 19), nebo instituce, které je zpravidla realizují (srov. texty 16, 18), *kriminálka* je názvem instituce nebo uměleckého díla, jehož obsah souvisí s činností této instituce. Tyto univerbizáty jsou tvořeny sufixem *-ka* od derivačního základu adjektiv v uvedených souslovích. Zcela odlišné významy univerbizátu *vysoká* souvisejí s tím, že vznikl elipsou ze sousloví s odlišným významem – označuje buď školu podle stupně nabízeného vzdělání (*vysoká škola*) – srov. text 20, nebo druh zvěře v myslivecké terminologii (*vysoká zvěř*) – srov. doklad 21. Univerbizát *kriminálka*, má výskyt srovnatelný s výskytem odpovídajícího sousloví *kriminální policie* (i se součtem výskytů všech sousloví). Srovnatelná s frekvencí sousloví (jejich součtem) je frekvence univerbizátu *sledovačka* označujícího instituci, slovu *sledovačka* jako označení akce konkuruje pouze jediný doklad spojení *sledovací fraška*. V ostatních případech mají univerbizáty ve srovnání se souslovími výskyt omezený, nejvýraznější je rozdíl u dvojice *vysoká* – *vysoká škola*. Jde zpravidla o univerbizáty hovorové, vyskytující se v kontextech výrazů spisovných, stylově neutrálních (srov. 16, 17, 18, 20, 21) i výrazů s různou mírou expresivity a s prvky nespisovnými (srov. text 19). Slovo *vysoká* v obou významech můžeme považovat za spisovné.

(16) V seriálu, který uvidíme na obrazovkách v roce 2000, bude hrát řada známých herců. Hlavní postavu štabního strážmistra Karla Arazíma ztvární Tomáš Töpfer, vrchního šéfa *pátračky* zahraje Petr Kostka, v jednotlivých epizodách se představí Zdeněk Junák, Erik Pardus, Zdena Herfortová, Jiřina Bohdalová....

- (17) „... Podstatné ale je především to, že nedošlo k neštěstí. Chlapi, kteří se *pátračky* zúčastnili, však zaslouží obrovské uznání. Většina z nich totiž nestihla ani štědrovečerní večeři, natož rozdat dárky”, řekl Gracias (publicistický text).
- (18) Vláda musí brát v úvahu efektivnost jí řízených útvarů, a tedy i ekonomickou stránku věci. Sekce sledovačky nezůstane v pravomoci úřadu, přejde pod velení Federální policie. Je to logické, *sledovačku* využívá daleko častěji kriminální policie než samotná zpravodajská služba (publicistický text).
- (19) Nechme dál vyprávět herce a dramatika Pavla Landovského: Bylo nasazeno tak deset, dvanáct aut, já to nepočítal. Původně to měla být *sledovačka*, proto jich bylo tolik. Nepoznáš, že tě sledují, protože za tebou jede pořád nějaký jiný auto. Za mnou byli furt tak tři, čtyři a nebyla to *sledovačka*, ale honička (umělecký text).
- (20) Moji rodiče si ho oblíbili, byl šikovný, vzorně odmaturoval a *šel na vysokou*. Na jeho promoci jsme byli všichni pyšní a šťastní (publicistický text).
- (21) Vítězslav přemýšlel, ale stále nemohl na pisatele anonymu přijít. Až jednou na posedu, když marně čekal na *vysokou*, napadla ho myšlenka, že by to mohl být četník Dusbaba (umělecký text).

2.1.3. Univerbizované názvy míst nebo areálů mohou mít stejnou jazykovou podobu:

- a) s názvy rostlin a s názvy oděvů
- b) s názvy jídel

ad a)

zimák 21 (zimní stadion – 806) – *zimák* 1 (dub zimní – 7) – *zimák* 2 (zimní kabát – 19, zimní kožich – 3, zimní kožíšek – 2)

ad b)

Zelňák 7 (Zelný trh – 123) – *zelňák* 0/2/8 (zelná placka – 2/2/2, zelná placička – 0/0/2, zelný závin – 0/1/2, zelný koláč – 0/1/0)

Všechny tyto univerbizáty jsou odvozeny od derivačních základů adjektivních. Odlišné významy stejně znějících výrazů souvisejí opět především s tím, že označují odlišné skutečnosti a jsou motivovány souslovími s různým významem. *Zimák* s významem „zimní stadion” je považován za výraz slangový (srov. např. Hubáček 2003), jako označení kabátu za výraz obecněčeský. *Zimák* konkurující názvu *dub zimní/zimní dub* je stejně jako odpovídající sousloví termínem. *Zelňák* jako název druhu potraviny může souviset s regionálním územím, jako neoficiální názvee brněnského náměstí, se objevil výhradně jako součást názvu divadelní hry *My fair lady* (ze *Zelňáku*). Konkrétní doklady ukazují, že i nespisovné výrazy se objevují převážně v textech spisovných a s výrazy stylově neutrálními.

(22) Martin byl nachlazen, šel na polikliniku na vyšetření a přišel normálně na trénink. Jeho matka volala na *zimák*, že jeho EKG vykazalo určitou výchylku. Absolvoval nový test, který podezření potvrdil (publicistický text).

(23) Dub letní, zvaný křemelák bývá mohutnější, ale to asi není to nejlepší pravidlo. Oproti dubu zimnímu neboli drnákovu má žaludy na delší stopce. Naproti tomu *zimák* má rovnější větve a kratší žaludy. Nejlépe je rozeznáte podle listové čepele (publicistický text).

(24) S hloupou agresivitou a namyšleností, předpokládající, že tohoto muže znám z Brockhause a Otty, bez všeho přechodu odhrnul klopou *zimáku*, a co nevidím? Medaili (umělecký text).

(25) Městské divadlo Brno vypisuje konkurs na obsazení rolí v novém muzikálu *My fair Lady* (ze *Zelňáku*) v režii Stanislava Moši, jehož premiéra bude 11. září 1999 (publicistický text).

(26) To mne navedl tatínek a pravil, že u Vařeků nesmím nikdy prozradit, že jsme měli *zelňáky* či boží milosti, kočičí tanec, čalamádu nebo uhlířinu, chlupaté knedlíky, nastavovanou kaši, lívance, nebo dokonce maso (umělecký text).

2.1.4. Univerbizované názvy společenských akcí mohou mít stejnou jazykovou podobu:

- a) s názvy předmětů
- b) s názvy oděvů

ad a)

plyšák 10 (plyšová revoluce – 2) – *plyšák* 22 (plyšový medvídek – 60, plyšová hračka – 32, plyšové zvířátko – 23, plyšový medvěd – 20, plyšový koberec – 13, plyšový pes – 12, plyšové křeslo – 10, plyšový pes – 6, plyšový tygr – 3...)

ad b)

sametovka 3 (sametová revoluce – 443) – *sametovka* 1 (sametová čepička – 4, sametová čepice – 3)

V obou případech jde o stejně znějící univerbizáty odvozené od derivačního základu téhož adjektiva (*plyšový, sametový*), které ve spojení s názvem konkrétního předmětu užito ve významu původním (*plyšová hračka, sametová čepice...*), ve spojení s názvem akce jako pojmenování přenesené – metaforické (*plyšová revoluce, sametová revoluce*). Současně obě metaforicky užitá pojmenování označují tutéž akci (revoluci v r. 1989). Obecněčeský expresivní výraz *plyšák* má 5x vyšší výskyt než sousloví *plyšová revoluce*, zatímco *sametovka* má ve srovnání se souslovím frekvenci více než 100x nižší. Očekávali jsme, že slovo *sametovka* odvozené od adjektiva *sametový* v původním významu se objeví i jako synonymum spojení slov „sametová stuha/stužka“, v tomto významu však byl užit pouze univerbizát *sametka*.

(27) Tak už slavme *plyšáka*, tu největší revoluci! Osmé výročí listopadové revoluce – uplynul týden. Rozpaky, trapné pokukování, desítky zpochybňujících článků. Převrat, který nazval u vytržení jeden z amerických komentátorů sametovou revolucí a místní kritický a humoristický duch překřtil na *plyšáka* (publicistický text).

(28) Plyšovým medvídkem coby melodramatickým symbolem si ovšem zároveň posloužili i autoři billboardu, apelujícího na nás ohledně další pomoci povodněmi postiženým spoluobčanům. *Plyšák*, jehož autoři Con Airu využívají s nepřehlédnutelnou ironií, však na zmíněném billboardu nabyl vykalkulovaného, citově vyděračského rázu (publicistický text).

(29) Brácha navažené jelítko právě z udírny vytažené, já spíše bledý párek od Zemky, oba v červené, mnohokrát seprané již a pečlivou máti vyžehlené košili, na hlavě černou *sametovku* s jakýmsi solideo, rovněž červeným, v černých trenkách, v černých podkolenkách (podkolenky!), mávající pytlíky s páchnoucími cvičkami (umělecký text).

(30) Na Hradě nám skupina francouzských filmařů předváděla několik dní svou verzi českých dějin a naší "*sametovky*" v mohutném audiovizuálním show. Po katedrále se prochází Švejk ruku v ruce s Kafkou, a když přijde na upálení Jana Husa, vytvářejí filmaři iluzi ohromného planoucího ohně (publicistický text).

2.1.5. Univerbizované názvy sportovních akcí mohou mít stejnou jazykovou podobu:

- a) s názvy sportovních výkonů
- b) s názvy dopravních prostředků

ad a)

světák 3 (světový rekord 1241) – *světák* 5 (světový pohár – 2125, světový šampionát – 1054)

ad b)

stíhačka/stihačka 33 (stíhací závod – 141, stíhací jízda – 51, stíhací soutěž – 1) – *stíhačka/stihačka* 892 (stíhací letoun – 219, stíhací bombardér – 76, stíhací letadlo – 35, stíhací letka – 17, stíhací stroj – 16)

Univerbizát *světák* má v obou významech frekvenci cca 400x až 600x nižší než odpovídající sousloví (než součet jejich frekvencí), vždy je odvozen od derivace základu téhož adjektiva. Univerbizát *stíhačka/stihačka* jako označení sportovní disciplíny je odvozen od verbálního adjektiva stíhací, které v sousloví *stíhací závod/jízda/soutěž* charakterizuje obsah disciplíny, zatímco název dopravního prostředku *stíhačka/stihačka* je odvozen od téhož adjektiva, které v sousloví *stíhací letoun/bombardér/letadlo...* charakterizuje účel užití dopravního prostředku. *Stíhačka/stihačka* jako označení sportovní disciplíny má frekvenci cca 6x nižší

než sousloví, zatímco *stíhačka/stihačka* jako označení dopravního prostředku 2,5x vyšší než součet výskytů odpovídajících sousloví. *Stíhačka/stihačka* z oblasti sportovní je dnes jazykovým prostředkem spíše hovorovým a převažuje v textech publicistických, zatímco s ním homonymní výraz označující dopravní prostředek je spisovný, popř. termín, vyskytující se v textech publicistických, ale důležité místo má také v textech odborných. *Světák* je v obou významech výrazem slangovým s vysokým stupněm expresivity.

(31) Kapitulace Francie 13. června se již pětadesátiletý Churchill, který zastával funkci ministerského předsedy necelý měsíc, opásal nabitým revolverem a odletěl v doprovodu *stíhaček* do Tours, kam se uchýlila francouzská vláda (populárně-naučný text).

(32) Teď v Rakousku se Masařík poprvé v životě postavil při tak velkém závodě na stupně vítězů a završil tři báječné dny. Dvanáctou příčku z pátečního sprintu vylepšil na pátou pozici po sobotní *stíhačce* a vrchol přišel o den později na jeho oblíbené dvacetikilometrové trati (publicistický text).

(33) „Úplně v pořádku to není, ale Lucie chtěla jet, navíc žádné jiné závody nejsou, takže sezónu začneme premiérovým startem ve *světáku*“, podotýká Hrstka, který včera s dcerou mířil do tyrolského střediska (publicistický text).

2.1.6. Univerbizované názvy sportovních výkonů mohou mít stejnou jazykovou podobu s názvy dopravních prostředků.

osobák 19 (osobní rekord 294) – *osobák* – 5 (osobní automobil – 1218, osobní auto – 587) – *osobák* – 15 (osobní vlak – 484)

Ve všech případech je univerbizát *osobák* odvozen od derivačního základu vztahového adjektiva *osobní*, a to buď s významem blízkým slovu *vlastní*, *privátní* (srov. *osobní rekord*), nebo s významem vyjadřujícím účel, k němuž je dopravní prostředek užíván (*osobní auto*, *osobní vlak*...).

Jde o univerbizáty nespisovné slangové s vysokým stupněm expresivity a s omezeným výskytem ve srovnání s výskytem odpovídajícími souslovími, slovo *osobák* jako označení dopravního prostředku se překvapivě objevuje i v textech populárně-naučných (srov. text 35). Domníváme se, že u slova *osobák* jsou jeho významy „osobní rekord“ a „osobní auto/automobil/vlak“ natolik odlišné, že by bylo možné považovat je za homonymum.

(34) Skvělý výkon předvedla čtvrtkařka Helena Fuchsová, která se letos již potřetí zlepšila. Tentokrát stlačila čas na 51.09. „Osobáky budu zlepšovat až do finále aténské šampionátu říkala“, s úsměvem bronzová z březnového HMS v Paříži (publicistický text).

(35) Šofér nákladáku spustil bandurskou, co že si to řidič z *osobáku* kecá do telefonu, když má koukat. Švihák v sáčku se zmohl pouze na obrannou odpověď: „Když já zrovna volal ženě, že přijedu dřív k večeři...” (populárně-naučný text).

2.1.7. Univerbizované názvy rostlin mohou mít stejnou jazykovou podobu s názvy časových období

dvouletka 27 (dvouletá rostlina – 13) – *dvouletka* 19 (dvouletý plán – 7, dvouleté období – 56)

Tyto univerbizáty jsou tvořeny od téhož adjektiva s časovým významem a fungují jako termíny. Zatímco *dvouletka* jako označení druhu rostliny (srov. text 36) má 2x vyšší výskyt než konkurující název *dvouletá rostlina*, *dvouletka* jako označení období sice převyšuje více než 2x frekvenci sousloví *dvouletý plán*, ale má více než 3x nižší výskyt než spojení slov *dvouleté období*. Podle předpokladu se vyskytují v textech spisovných – *dvouletka* jako název rostliny převažuje v textech populárně naučných, *dvouletka* jako označení období byla nalezena převážně v textech publicistických⁸. Domníváme se, že oba významy slova *dvouletka* jsou již odlišné do té míry, že by bylo možné považovat jej za výraz homonymní.

(36) V našem přechodném klimatu zahraniční odrůdy venkovních kultur (okrasné dřeviny, *dvouletky*) mohou selhat kupř. nižší zimovzdorností. Poškození rostlin během zimy přináší i další poškození chorobami. U skleníkových kultur mohou to být rozdílné nároky na množství světla (vědecký text).

(37) Ačkoli dostavovatelé plánovali vprostřed novogotické lodi velkou tumbu a přichystali pro ni sokl, k realizaci nedošlo. Před miléníem sv. Václava roku 1929 se jako poslední stihla bronzová vrata, a potom už přišla krize, válka, *dvouletka*, čtyřicetiletka. Soutěž na Vojtěchův náhrobek proběhla v přízračném roce 1938... (publicistický text).

2.2. Výskyt a významové souvislosti univerbizátů stejně znějících s výrazy, které nejsou univerbizáty⁹

8 Jako označení dvouletého období/dvouletého plánu se výraz *dvouletka* objevil 13 x (z toho 11 x v textech publicistických), ve dvou dalších případech vystupuje plurálový tvar *Dvouletky* jako název pražské ulice, 4 x slovo *dvouletka* označuje dům postavený v období dvouletého plánu v 50. letech.

9 V 2.2. budeme uvádět frekvenci univerbizátu spolu s frekvencí jemu konkurujících víceslovných výrazů a frekvenci jednoslovného výrazu, který není univerbizátem. Konkrétní příklady spojení slov, které mají stejný význam jako jednoslovný výraz „neuniverbizovaný”, neuvádíme, neboť tyto „neuniverbizáty” ustáleným víceslovným spojením většinou nekonkurují (viz např. názvy přechýlené), nebo je jejich význam postihnutejný jen velmi obecně (srov. např. *dopravák* – *za-*

2.2.1. Univerbizované názvy osob mohou mít stejnou jazykovou podobu:

- a) s jinými názvy osob
- b) s názvy dopravních prostředků

ad a)

dopravák 14 (dopravní policista – 184) – *dopravák* 57 (zaměstnanec ve sféře dopravy)

ad b)

tiráč 13 (řidič tiráku – 3) – *tiráč* 14 (druh kamionu – značka TIR)

Univerbizát *dopravák* s významem „dopravní policista“ (srov. text 38) je odvozen od derivačního základu adjektiva *dopravní* z uvedeného sousloví, *dopravák* ve významu „zaměstnanec ve sféře dopravy“ od derivačního základu slova *doprava* a neodpovídá žádnému sousloví nebo ustálenému spojení slov, z toho důvodu je nepovažujeme za univerbizát“ (srov. doklad 39). Slovo *tiráč* se z označení kamionu mění v název jeho řidiče v důsledku elipsy slova *řidič* z původního spojení *řidič tiráku*. Srovnání dokladů ukazuje, že *dopravák* se objevuje častěji v obecném významu „zaměstnanec ve sféře dopravy“, *dopravák* jako univerbizát konkuruje sousloví s výskytem 13x vyšším. Naopak frekvence univerbizátu *tiráč* označujícího řidiče (srov. text 40) a výrazu označujícího druh kamionu se liší jedním dokladem, výskyt univerbizátu *tiráč* výrazně převyšuje výskyt spojení *řidič tiráku*. Slova *dopravák* i *tiráč* můžeme považovat za nespisovná slangová s vyšším stupněm expresivity, *dopravák* převažuje v publicistických textech převážně spisovných, popř. slovo *tiráč* bylo nalezeno i v textech uměleckých, v nichž se vyskytuje v kontextu dalších výrazů expresivních.

(38) „Nemáme jak zjistit, čí auto vlastně odtahujeme. Nemůžeme totiž do registru poznávacích značek, o to musíme vždy žádat *dopraváky*“, připomíná představitel strážníků. Proto, jak dodává, majitele odtahovaných aut nikdy okamžitě neuvědomují a výzvy k vyzvednutí zasílají až po několika týdnech (publicistický text).

(39) Tramvaje, trolejbusy ani autobusy již od středy nejezdí a proto nejpopulárnějším dopravním prostředkem je v těchto dnech kolo. Agentury informovaly, že již došlo k řadě konfliktů mezi stávkujícími *dopraváky* a obyvateli města (publicistický text).

(40) „Když jsem zastavil, vyběhl řidič ven v tričku, začal na mě mávat a nadával, že není cesta upravená“, rozčiluje se Pospíšil. „Neměl lano, řetěz ani lopatu. To většina *tiráků* považuje za zbytečnou přítěž“, tvrdí Pospíšil... (publicistický text).

městnanec ve sféře dopravy).

(41) ...auto sebou mrsklo jak mejdlo po dlážkách a ještě měl štěstí, pověstné štěstí mého otce, s něžným ťuknutím se ho z boku dotkl čumák obrovského tiráku, rozhoukaly se klaksony a někdo mu začal bouchat na střechu, neměl pak už na vybranou, zajel na nejbližší odpočívadlo a tam něco dárků odsypal do kontejneru (umělecký text...).

2.2.2. Univerbizované názvy institucí mohou mít stejnou jazykovou podobu s přechýlenými názvy osob:

chemička – 353 (chemický závod – 297, chemická továrna – 55, chemická firma – 42, chemický podnik – 74, chemický komplex – 5) – *chemička* 34 (přechýlený název odvozený od slova *chemik*)

keramička 61 (keramické závody – 209, keramická firma – 1, firma keramického průmyslu – 1, keramický podnik – 1) – *keramička* 55 (přechýlený název odvozený od slova *keramik*)

měšťanka 56 (měšťanská škola – 59, škola měšťanská – 5) – *měšťanka* 7 (přechýlený název odvozený od slova *měšťan*)

ekonomka 7 (zprav. střední ekonomická škola – 71) – *ekonomka* 125 (přechýlený název odvozený od slova *ekonom*)

Univerbizované názvy jsou odvozeny sufixem *-ka* od derivačních základů adjektiv v příslušných souslovích, zatímco názvy přechýlené jsou tvořeny tímž sufixem od derivačních základů maskulinních substantiv. Univerbizáty *chemička* a *měšťanka* mají frekvenci srovnatelnou se součtem frekvencí odpovídajících sousloví, *keramička* má frekvenci cca 3,5x nižší než součet odpovídajících sousloví, výskyt univerbizátu *ekonomka* je 10x nižší než výskyt sousloví. Srovnání univerbizátů a přechýlených výrazů ukazuje, že univerbizáty *chemička* a *měšťanka* mají několikanásobně vyšší výskyt než stejně znějící názvy přechýlené, výskyt univerbizátu *keramička* a stejně znějícího slova přechýleného se příliš neliší, naopak *ekonomka* jako název přechýlený má více než 15x vyšší výskyt než univerbizát *ekonomka*. Přechýlené názvy jsou pochopitelně spisovné a nepříznačné, za spisovný můžeme již považovat též název školy *měšťanka*, jako hovorové chápeme výrazy *chemička* a *keramička*, které se však vyskytují téměř výhradně v textech spisovných. Pouze *ekonomka* jako označení školy působí jako výraz slangový. Domníváme se také, že v těchto případech jsou významy univerbizátu a přechýleného slova vzdálené do té míry, že by bylo možné uvažovat o homonymii.

(42) Jen ve stručnosti: koncem roku 1995 vyzvala valná hromada Spolchemie vedení firmy, aby nakoupilo akcie Foresbanky, Agrobanky a *chemičky* Colorlak (publicistický text).

(43) Typickým případem takových provozů jsou sklárny, porcelánky a *keramičky*. Využívá se zde skutečnosti, že směs propanu a vzduchu v poměru o něco překračujícím hodnotu 1 : 1, má spalovací vlastnosti velmi podobné vlastnostem zemního plynu (populárněnaučný text).

(44) Usilovně jsem se snažil vzpomenout si na cokoli rumunsky, ale pořád mi přicházelo jenom to, co jsem se naučil za Republiky v *měšťance*, když jsme s Rumunskem a Jugoslávií měli Malou dohodu (literatura faktu).

(45) Doma v Mýtě se mnou problémy nebyly. Svědomitá žačka, vynikající ve zpěvu a recitaci – znáte to. Jakmile jsem ale přišla do Prahy na střední *ekonomku*, už to tak slavné nebylo. Škola mě nebavila (publicistický text).

(46) Z dvacítky lidí, které čítal původní tým Kofy na konci roku 1992, zůstala pouze firemní *ekonomka*. Do firmy přišli noví pracovníci, procházející přísným výběrem (publicistický text).

3. Pro jednu stať jsme mohli vybrat pouze několik příkladů, v nichž sledujeme významové souvislosti a rozdílů stejně znějících univerbizátů, popř. univerbizátů stejně znějících s jinými výrazy, zaměřujeme se na jejich stylovou charakteristiku, frekvenci a výskyt v konkrétních textech. Ovšem i zlomek dokladů, které ve stati prezentujeme, ukazuje potřebu zkoumání stejně znějících univerbizátů, popř. univerbizátů stejně znějících s jinými výrazy. Potvrzuje se názor v *Příruční mluvnici češtiny* (Karlík, Nekula, Rusínová a kol.) a v *Encyklopedickém slovníku češtiny* o nejednoznačnosti jejich přiřazení k výrazům homonymním nebo mnohoznačným (polysémiím), a to zejména tehdy, označují-li zcela odlišné skutečnosti.

Literatura

Čermák F., Blatná R. a kol., 2005, *Jak využívat Český národní korpus*, Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

Čermák F., Filipec J., 1985, *Česká lexikologie*, Praha: Academia.

Dokulil M., 1967, *Tvoření slov v češtině 2. Odvozování podstatných jmen*. Praha: Academia.

Hubáček J., 2003, *Výběrový slovník českých slangů*, Ostrava: Filozofická fakulta Ostravské univerzity.

Karlík P., Nekula M., Pleskalová J. a kol., 2002, *Encyklopedický slovník češtiny*, Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

Karlík P., Nekula M., Rusínová Z. a kol., 1996, *Příruční mluvnice češtiny*, Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

Klímová J., Štícha F., 2006, *K možnostem a mezím suffixální derivace substantiv*. – Štícha F., eds., *Možnosti a meze české gramatiky*, Praha: Academia, s. 127-138.

Slovník spisovné češtiny, 2005, Praha: Academia.

Slovník spisovného jazyka českého I–VIII, 1989, Praha: Academia.

Sochová Z, 1966, *K slohotvorné a stylovtvorné charakteristice mluveného jazyka*. „Naše řeč“ 49, s. 81-87.

Šmilauer V., 1971, *Novočeské tvoření slov*, Praha: SPN.

Doklady jsou citovány z Českého národního korpusu – SYN2000, SYN2005, SYN2006pub, přístupného na adrese <http://ucnk.ff.cuni.cz>.

Semantic Connection of „Univerbizates” and Other Words With the Same Language Form in Contemporary Czech

Univerbization is a process of word-formation by which the words of a compound lexeme or of a syntactic construction fuse into a single word/one-word lexeme: that one-word lexeme is called *univerbizate* (in Czech *univerbizát* – a result of the process of univerbization), for example: *světový rekord* (world rekord – compound lexeme) – *světák* (an „univerbizate”); *mikrovlnná trouba* (microwave oven – compound lexeme) – *mikrovlanka* (an „univerbizate”). The „univerbizates” are almost derived by suffix from one of the word of compound lexeme (*světový* – *světák*, *mikrovlnný* – *mikrovlanka*).

Czech national corpus evidences that there are many „univerbizates” in contemporary Czech texts. We are going to find the „univerbizates” in corpora SYN2000, SYN2005, SYN2006pub that have the same language form and different meaning, but we assume that the meaning of the „univerbizates” with the same language form are connected with one another. The univerbizates can have the same language form like:

- other „univerbizates”, for example *dvouletka* means: a) *dvouletá rostlina*, for example *pupalka dvouletá* (evening primrose); b) *dvouleté období* (two-year/biennial cycle);
- other words, that are not called „univerbizates”, for example *dopravák* a) *dopravák* (an „univerbizate”) means *dopravní policista* (traffic policeman, transit cop); b) when *dopravák* means *zaměstnanec ve sféře dopravy* („some persone working in the sphere of transportation and traffic”), it is not an „univerbizate”.

We are going to deal with process of „univerbization” by which words of various compound lexeme or various syntactic structures fuse into the same one-word lexeme. We will compare frequency of them and stylish characteristics.

Keywords: *word-formation, univerbisation, one-word lexeme, univerbizate, compound lexeme, meaning of univerbizate, stylistic characteristic of texts, Czech national corpus.*